

звояли видавати його регулярно. І навіть призначення у 1884 р. редактором видання відомого вченого-слависта Т.Д. Флоринського (1854-1919) не дозволило продовжити його друк. Існувала ще одна вага причина призупинення виходу збірника. На початку 80-х рр. XIX ст. ситуація, що склалась у результаті підписання Берлінського трактату 1878 р. та ставлення російських кіл до умов договору, призвела до хвилі обурень з боку російських слов'янофілів, особливо категоричними з цього приводу були заяви І.С.Аксакова. Він був переконаний, що Росія зробила велику помилку, прийнявши умови трактату. Адже за рішеннями конгресу територія Болгарії, у порівнянні з умовами Сан-Стефанського мирного договору, була зменшена у тричі і лише її північна частина отримала державність, а південна, під назвою Східна Румелія, – автономію у складі Туреччини. Боснія та Герцеговина була окупована австрійськими військами [2, с. 7]. У свою чергу ці обставини вплинули на послаблення інтересу до подій на Балканах та активності членів Слов'янського Благодійного комітету. Балканське питання вже не викликало настільки живий інтерес у російському середовищі. надходження коштів.

Отже, упродовж другої половини XIX ст., питання вирішення долі південнослов'янських народів, яке посідало одне із головних місць у міжнародній політиці Росії та отримало відгос у середовищі слов'янофілів, призвело до створення Слов'янських Благодійних комітетів. Важливе місце у їх діяльності посідав Київський Слов'янський Благодійний комітет, який існував з 1858 по 1894 рр.

1. Болгарський народ в XV – XVIII вв. – М., 2005. 2. Виноградов В.Н. Руссо-турецкая война 1877-1878. Военный триумф и драма умиротворения // Новая и новейшая история – 2007 – № 6. 3. Виноградов В.Н. Руссо-турецкая война 1877-1878 годов: власть и общество // Славяноведение – 2008 – № 5. – С. 3-11. 4. История Сербии и Черногории. – М., 2002. 5. Киевлянин. – К. – 1874. – №20. 6. Никитин С.А. Славянские комитеты в России 1858-1878. – М., 1960. 7. Славянские народы Юго-Восточной Европы и Розсип в XVIII в. – М., 2003. 8. Славянский ежегодник – К. 1884. 9. Сохань П.С. Очерки истории украинско-болгарских связей. – К., 1976. 10. Павленко О.В. Панславизм: концепция панславизма в славяноведческих исследованиях // Славяноведение. – 1998. – № 6. – С. 43-60. 11. Пыпин А.Н. Панславизм в прошлом и настоящем. – СПб., 1913. 12. Хитрова Н.И. Черногория в национально-освободительном движении на Балканах и русско-черногорские отношения в 50 – 70 – х годах XIX века. – М., 1979.

Надійшла до редколегії 17.02.10

С. Мотрук, канд. іст. наук, доц.

ПОДІЇ 1968 ТА 1989 рр. В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ: ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

В статті проаналізовано дискусійні аспекти подій Празької весни 1968 р. та "оксамитової революції" 1989 р. в Чехословаччині, проблеми тлумачення їх сутності в сучасній вітчизняній та зарубіжній історіографії.

The article deals with some debatable aspects of events of the Prague spring 1968 and "velvet revolution" 1989 in Czechoslovakia, problems of interpretation of their essence in modern domestic and foreign historiography.

Методологічний переворот в історичній науці країн колишнього соціалістичного табору, який розпочався на межі ХХ-ХХІ ст., супроводжувався суттєвими тематичними зрушеннями, появою нових пріоритетних тем і наукових напрямів, що визначили специфіку розвитку дослідницької діяльності у посттоталітарну добу. Особливу увагу науковців привернули внутрішньополітичні кризи в окремих країнах та системні конфлікти всередині радянського блоку. Поміж ними – події 1968 та 1989 рр. в Чехословаччині [1; 4; 12; 16].

В новітній вітчизняній та зарубіжній історіографії звучать різні оцінки досліджуваних подій, які, без перебільшення, можна вважати епохальними в долях чехів та словаків. Наразі вони залишаються предметом наукових розвідок та політичних дискусій, в ході яких науковці дійшли висновку: в чехословацькому суспільстві, як, мабуть, в жодному іншому, яскраво прослідковується двадцятирічна періодичність історичних перемін (1948, 1968, 1989 рр.). Причому кожний період суспільної трансформації у другій половині ХХ ст. тут пов'язаний з черговою зміною генерацій. Два останні найважливіші етапи в розвитку країни, що розпочалися у вищезгадані роки, визначили долі та соціокультурне обличчя двох поколінь, які називають поколіннями "нормалізації" та демократизації [37].

Якісні зміни в Центрально-Східній Європі примусили дослідників в першу чергу по-іншому поглянути на чехословацькі події 1960-х рр., причому нові можливості відкрилися для них у зв'язку з оприлюдненням маловідомих або практично невідомих фактів, документальних матеріалів, які тривалий час перебували на спеціальному зберіганні [7, с.274-275, 285-286; 21, с.3-20, 34-48; 25, с.110-215; 43]. Це був період суспільно-політичної кризи, боротьбу за подолання якої та лібералізацію життя очолила комуністична інтелігенція, котра дала поштовх ідейному опору тоталітарній системі.

Представники реформаторського крила з номенклатурної еліти, просоціалістично та ліберально налаштованої інтелігенції вважали тоді, що суттю перетворень повинна стати ліквідація "деформацій" соціалізму, його "покращення", оновлення та демократизація не тільки партійного, а й громадського життя. Водночас деякі представники суспільства робили ставку на більше – на розрив із соціалізмом. В роздумах реформаторів знаходили відбиток уроки розвитку Чехословаччини після 1948 р., тобто наслідки зміни зовнішньополітичної орієнтації, труднощі розвитку за радянським зразком, трагічний досвід придушення силою народних виступів в НДР 1953 р. та Угорщині 1956 р., а також польський, югославський досвід та вплив хрущовської "відлиги" в СРСР [28, с.163-164].

В якості невідкладних заходів висувалися врегулювання словацького питання, зміна ставлення КПЧ до інтелігенції, послідовна реабілітація всіх постраждалих в ході політичних репресій 1940-1950-х рр. Йшлося про внутрішній суспільний процес, що визрівав з кінця 1950-х рр. та мав на меті демократизацію режиму, звільнення від лещат сталінського правління, свободу друку, економічні, перш за все ринкові, реформи і захист національної незалежності. Період політичних та економічних реформ, спрямованих на ліквідацію радянської моделі суспільного устрою та побудову "соціалізму з людським обличчям", дістав назву "Празької весни". Цей період розпочався з січневого (1968 р.) пленуму ЦК КПЧ, який обрав першим секретарем ЦК КПЧ комуніста-реформатора, лідера словацької опозиції О.Дубчека, та був перерваний введенням військ п'яти країн ОВД на терени Чехословаччини в серпні 1968 р. [29; 36].

В сучасній історіографії розроблена детальна періодизація подій Празької весни: передкризовий період (два етапи – до травня 1968 р.), власне криза (з п'ятьма етапами – від 5 травня до 20 серпня), посткризовий

період (до 27 серпня, дня підписання так званого Московського протоколу). Береться до уваги те, що в цей час фактично розгорталися два процеси: по-перше, демократизація в Чехословаччині, посилення плюралістичних тенденцій та відтиснення антиреформаторських сил всередині КПЧ; по-друге, зміцнення консервативних підходів та поступове визрівання інтервенціоністських настроїв в керівних партійно-державних структурах СРСР та його найближчих союзників [28, с.503-504].

Празька весна стала великою публічною дискусією, що спиралася на свободу слова, і в якій громадська думка відігравала дедалі важливішу роль. За словами британського посла, атмосфера тоді була "п'янкою", "вперше за 350 років чехи опинилися в ролі героїв" [3, с.317]. Водночас ілюзія єдності приховувала суперечливі тенденції.

Оцінки Празької весни в країнах Центрально-Східної Європи за порівняно короткий час кардинально змінилися: від "антисоціалістичного виступу", "повзучої контрреволюції" до "мирної демократичної революції". На Заході чехословацькі події 1968 р. завжди розглядалися як процес відродження, виступ за свободу та незалежність, проти диктатури компартії, придушення введенням військ СРСР та його союзників. Інша справа, що країни НАТО при усіх, більших (Західна Європа) чи менших (США), симпатіях до Празької весни не спромоглися відкрито підтримати її на рівні державної політики. Західний світ, керуючись інтересами власної безпеки та концепцією невтручання у внутрішні справи радянського блоку, зайняв доволі стриману позицію: з одного боку, він демонстрував незгоду з акцією п'яти країн ОВД, а з іншого – заявляв про свою готовність, незважаючи на чехословацьку кризу, не доводити справу до загострення "холодної війни", не руйнувати досягнуті результати політичних контактів та продовжити діалог з питань "ослаблення напруги" [2, с.205-206; 17, с.22-40; 20, с.3-20].

Два десятиріччя офіційною основою для оцінок подій 1968 р. в країнах "реального соціалізму" служив документ "Уроки кризового розвитку в Компартії Чехословаччини і суспільстві після XIII з'їзду КПЧ", прийнятий на грудневому (1970 р.) пленумі ЦК КПЧ. В ньому зусилля реформаторів по виходу з кризи тлумачилися як "контрреволюційний закат блоку правих ревізійоністських та антисоціалістичних сил", спровокований "світовим імперіалізмом", які прагнули "розвалити політичну структуру соціалістичного суспільства з метою розв'язати дрібно-буржуазну стихію та змінити зовнішньополітичну орієнтацію ЧССР". Водночас інтервенція військ країн ОВД демонструвалась у вигляді "братньої допомоги союзників чехословацькому народові у захисті завоювань соціалізму", "інтернаціоналістичної акції" [8, с.15, 17, 25].

"Нижня революція" внесла суттєві корективи в оцінку подій кінця 1960-х рр. Однією з головних вимог демократичних сил було засудження інтервенції 1968 р., покарання усіх винних в її підготовці та здійсненні, повне виведення з країни радянських військ. Ідеї Празької весни восени 1989 р. з'явилися на прапорах революції. Невдовзі були оприлюднені заяви керівництва СРСР та інших країн радянського блоку, де здійснене у серпні 1968 р. введення військ їх держав до Чехословаччини зазнало рішучої критики та засудження. Воно кваліфікувалося як "порушення норм міжнародного права" та "втручання у внутрішні справи суверенної держави". Підкреслювалося, що "перервавши процес демократичного оновлення в ЧССР, ці неправомірні дії мали довготривалі негативні наслідки" [25, с. 208-209].

Вже в січні 1990 р. було створено Урядову комісію з аналізу подій 1967-1970 рр. у складі 20 відомих істориків,

соціологів, політологів (М.Барта, В.Курал, В.Менцл, Я.Моравець, Ф.Яначек та ін.). Вона збирала та узагальнила величезний документальний матеріал, який зберігається в архіві Інституту сучасної історії АН ЧР. Це дозволило зкоригувати різноманітні упереджені уявлення, ліквідувати фактичні неточності, що мали місце в працях попередників. Празька весна тлумачилася, як відповідь КПЧ на глибинні соціально-економічні протиріччя, як налагодження правлячою партією діалога з різними прошарками населення, що знаменувало трансформацію авторитаризму в громадянське суспільство з елементами керованої демократії [15, с.2-6]. Перші результати діяльності комісії були оприлюднені вже у 1993 р. в двохтомній праці "Чехословаччина 1968 року. Т.1. Процес відродження; Т.2. Початок нормалізації" [34]. В подальшому розпочалася публікація документів, яка нараховує сьогодні понад десять томів. Чехословацькі події 1968 р. та їх міжнародний контекст стали темою обговорення двох міжнародних конференцій в Лібіце (1991 р.) та Празі (1994 р.). Одночасно почали виходити мемуари очевидців та учасників тих подій [16, с.78; 17, с.22].

Упродовж останніх десятиріч звучать різні оцінки чехословацьких подій 1968 р. Одноставно засуджуючи добу "нормалізації" та дії консервативних сил в КПЧ, сучасні політики та науковці звертають увагу на те, що Празька весна залишалася переважно елітарним рухом і комуністи-реформатори, політику яких підтримувало понад 75% населення країни, причому 25% – безумовно, не мали на меті позбавити її від соціалізму, що по суті виник конфлікт лише двох комуністичних сект – реформаторів і консерваторів, що комуністичний режим взагалі не можна реформувати зсередини, з використанням його власних структур [11, с.45; 18, с.129]. Метою не було руйнування соціалізму, але зміни мали бути настільки швидкими, що загалом це скидалося на революцію. З іншого боку, говориться про реформи 1968 р. як результат об'єктивного процесу з реальним історичним підґрунтям, котрі тим часом мали свої межі. Головним обмеженням на шляху їх реалізації вважається те, що Чехословаччина належала до радянського блоку. Саме ця обставина не давала реальної можливості розгорнутися реформаторам і врешті-решт вирішила їх долю [24]. Актуальними досі залишається чимало дискусійних питань, зокрема: "Чи був шанс збройного опору чехів і словаків у 1968 р.?", "Чи могло керівництво країни розраховувати на більш активну підтримку США?", "Чи міг в тих історичних умовах взагалі вижити чехословацький експеримент або за будь-яких умов він був приречений на невдачу?" [28, с.221-230].

Згадуючи драматичні події 1968 р., один з лідерів Празької весни З.Млинарж зазначав: "Поки зверху комуністи-реформатори і демократи вели боротьбу з комуністами, думки і почуття були сковані догмами тоталітарного режиму, а також з радянськими ставленнями у партійному апараті, Празька весна – незалежно від її сценаристів – дала поштовх до зростання нових могутніх пагонів, будила віру народу у шанс, що надає історія" [18, с.127-128].

З точки зору відомого правозахисника, політика і драматурга, останнього Президента Чехословаччини та першого – Чеської Республіки В.Гавела, "1968 р. був логічним завершенням попередніх подій, того тривалого процесу "самопізнання та самозвільнення суспільства", а не просто зіткненням двох політичних груп й тимчасовою перемогою найбільш ліберальної... Небезпека полягала в тому, що керівництво, не маючи чіткого уявлення про те, що відбувається, не уявляло собі, як це захистити" [5, с.99-100]. "Чехословацька спроба здійснити реформи зазнала поразки. Тим більше не мусить

заснати поразки правда про цю спробу, її ідея. Соціалізм в Чехословаччині знову втрачає людське обличчя. Тим важливіше не втратити ідею про його олюднення", – зауважував В.Гавел [35, с.440].

Наразі майже однотайним є висновок, що чехословацька спроба реформ прискорила розпад радянського блоку й комуністичної влади. Хоча єдиним тривким продуктом Празької весни була формальна федералізація держави (Конституційний закон №143 від 27 жовтня 1968 р. про Чехословацьку федерацію), вона все ж таки помітно вплинула на зародження вже на новому щаблі історії ідей анти тоталітарних масових рухів та мирних революцій, які привели до зміни суспільного устрою в колишніх соцкраїнах. Придушення Празької весни та наступна "нормалізація" не вирішили назрілих проблем, а лише загнали хворобу всередину, відклали її розв'язання на двадцять років, до фінального краху системи. Невдача комуністичної реформації поставила під сумнів здатність самої системи до еволюціонування й активізувала пошуки шляхів розриву з тоталітаризмом в рамках інших політичних концепцій і поза структурами влади, що склалися [15, с.379].

У наші дні про наслідки подій, які відбувалися в Чехословаччині та навколо неї в серпні 1968 р. написано чимало. Проте, мабуть, найповніше й водночас найлаконічніше висловився про них свого часу О.Дубчек: "З чехословацької точки зору інтервенція була віроломною, а з точки зору світової – підірвала довіру до радянської політики. Агресія залишила глибокий слід в Радянському Союзі. Втручання у внутрішні справи Чехословаччини загасило вогник надії на реформу тодішнього соціалізму, – вогник, що жеврів всередині радянського суспільства. Утвердився догматичний, відірваний від життя підхід до суспільства та його проблем. Рішення про військове вторгнення в Чехословаччину посилює внутрішні протиріччя як в радянському, так і у східноєвропейському суспільстві в цілому. Довгих 20 років домінувала політика, в результаті якої почало наростати відставання від світового розвитку" [2, с.7].

Перемога прихильників конценції "обмеженого суверенітету", що становила сутність так званої "доктрини Брежнєва", посилює імперські риси радянської зовнішньої політики, покладає край руху за реформи та сприяє встановленню в Чехословаччині прорадянського авторитарного партійно-бюрократичного режиму "нормалізації", який невдовзі набув тоталітарних рис [30, с.72-77]. Доба "нормалізації", що влучно називалася дисидентами "єрою нерухомості" (М.Шимечка), часом "суцільного безформного туману" (В.Гавел), призвела чехословацьке суспільство не до "консолідації", за твердженнями офіційної пропаганди, а до прямо протилежного результату – розпорошеності та роз'єднання (О.Дубчек). Стагнація економіки, ідеологічна експансія правлячої компартії, постійні утиски будь-якого вільнодумства були реаліями життя за часів правління Г.Гусака та М.Якеша (1969-1989) [4, с.259-326; 40, с.206; 41, с.5-10].

Початок радянської "перебудови", лібералізація життя в деяких країнах Центрально-Східної Європи та активізація демократичних сил в Чехословаччині на тлі загострення кризи тоталітарного режиму стали поштовхом для розгортання революційних подій в листопаді 1989 р., які покладали край існуванню понад сорок років режиму монопольної влади КПЧ. Зміна влади відбулася тут стрімко, "під тиском вулиці", на хвилі емоційного піднесення, масової антикомуністичної ейфорії, що дало назву "оксамитового", навіть "ніжного", переходу до демократії [3, с.332].

Феномен "оксамитової революції" в Чехословаччині продовжує привертати пильну увагу дослідників та з

перебігом часу розкривається у все більшому розмаїтті ракурсів і аспектів. Головне в них – зміна "лінійної" перспективи бачення подій 1989 р. на "об'ємну". Треба відзначити, що єдності в оцінці цих подій наразі немає. Для їх характеристики використовуються терміни "революція" ("ніжна", "оксамитова", "демократична", "народна", "анти тоталітарна", "антикомуністична", "договірна"), "трансформація", "переворот", "контрреволюція". Фігурує навіть екзотичний термін "революція" – як щось середнє між революцією та реформою. Незаперечним залишається одне: чехословацька революція є унікальною історичною подією, яка мала спільні риси і водночас відрізнялася від тодішніх соціальних зрушень у сусідніх країнах. Інтерес до неї не вичерпується ще й тому, що хвиля "нових", або так званих "кольорових", революцій, яка прокотилася пострадянським простором на початку ХХІ ст., поставила на порядок денний проведення порівняльно-типологічних досліджень, котрі зможуть розкрити вузлові характеристики "генів" революційних процесів і внести додаткову ясність в дану проблему [12, с.193].

Серед переважно безкровних революцій, що восени 1989 р. сколихнули східноєвропейське суспільство й якими рухала відмова сприймати правила комуністичних режимів, заперечення офіційної ідеології, найбільш мирною, ненасильницькою та унікальною дійсно була саме чехословацька. Неочікувано для самих її учасників, вона, не зустрівши практично жодної протидії (що в подальшому породило чимало припущень), увінчалася триумфальним успіхом. З усіх демократичних революцій, які відбулися в країнах регіону, чехословацька була ще й найкоротшою, що зафіксувало супроводжуюче її гасло: "Польща – десять років, Угорщина – десять місяців, НДР – десять тижнів, Чехословаччина – десять днів". Чеська нація в силу специфіки її історії та культурно-психологічних ознак продемонструвала типологічні крайнощі "оксамитової" зміни влади. Досліджуючи передумови та основні чинники "оксамитової революції", історики наразі продовжують шукати відповіді на давно вже поставлені питання: "Чому так пізно?", "Як це трапилось так легко?" і "А що дали?" [14, с.16; 39, с.8].

Події листопада 1989 р. стали кульмінацією у розв'язанні системної кризи в Чехословаччині. Вони розпочалися одразу після придушення владою 17 листопада маніфестації празьких студентів в пам'ять про антифашистський виступ їх колег, що відбувся рівно за півстоліття до того. За двадцятирічний період "нормалізації" після 1969 р. це була наймасовіша демонстрація переважно молодих людей під гаслами ліквідації монополії КПЧ та зміни політичного режиму. Події тих днів об'єднали громадський, молодіжний та дисидентський рухи. Так звані незалежні, або громадянські ініціативи (близько 39), більшість з яких походила від дисидентського об'єднання "Хартія-77", опозиція в цілому перетворилися у визначну політичну силу, яка реалізувалася в діяльності створених на гребні революційних подій Громадянського форуму (Чехія) та Громадськості проти насильства (Словаччина). Гуманістичні ідеали опозиції сприяли зростанню її авторитету серед широкого загалу і відіграли помітну роль у консолідації суспільства [41, с. 70; 46, с.39].

Чехословацький опозиційний рух був єдиним в одному – демонтажі режиму "нормалізації", але не в засобах і шляхах його досягнення. При цьому одна його частина передбачала здійснити такий демонтаж в руслі діалогу з прагматичною течією керівництва країни, орієнтованою на помірковано-еволюційний шлях розвитку. Інша – прибічники радикальної моделі трансформації суспільства – виступали з вимогами беззастережної

відставки правлячого режиму, проведення вільних виборів та формування на основі їх результатів нових демократичних органів влади. Відповідь на те, яка позиція отримає перемогу, належало дати "вулиці", починаючи з вищезгаданої студентської демонстрації і завершуючи масовими маніфестаціями, що збирали у другій половині листопада-грудні 1989 р. в одній тільки Празі до 750 тис. осіб. Саме цей рух "знизу" й надавав в Чехословаччині темп історичним перетворенням дещо поіншому, ніж передбачалося, розставляючи політичні акценти і пріоритети [23, с.30-34].

Настрої громадськості хитнулися в бік демократичних сил вже через десять днів після першої масової протестної акції. Рівно стільки знадобилося лідерам опозиції, аби отримати громадську підтримку. Після цього рахунок часу існування колишнього режиму пішов навіть не на дні, а на години. Як подія "оксамитова революція" завершилася наприкінці 1989 р. обранням В.Гавела Президентом країни, але надалі вона продовжувалася як процес. Її результати остаточно легітимізувалися внаслідок перших вільних парламентських виборів 1990 р. [22, 33].

"Запізніла" революція антикомуністичного спрямування в Чехословаччині, як і в інших східноєвропейських країнах, стала історичним за своїм масштабом та значенням соціально-психологічним феноменом, аналогів якому не було в новітній історії. Революційний настрій тих днів навіть заглушив або послабив найважливіші риси характеру народів регіону, в тому числі чехів, котрі завжди відрізнялися раціоналізмом та обережністю.

Психологічний фактор, котрий визнано домінуючим в успіху демократичних революцій в країнах Центрально-Східної Європи, проявився в чехословацькому середовищі найскравіше, знайшовши відображення у стрімкому падінні авторитету колишньої влади, усвідомленні людьми її вичікувальності, консервативної позиції. Ця позиція позбавила режим останніх прибічників. Керівництво КПЧ дедалі більше втрачало підтримку не тільки населення загалом (кількість його прихильників зменшилася протягом 1988-1989 рр. з 58% до 33%), а й безпосередньо членів партії [47, с.539].

На відміну від масових виступів Празької весни, протестні настрої "оксамитової революції" зароджувалися у доволі чутливому молодіжному середовищі, а не серед реформаторських прошарків КПЧ. Ці настрої передбачали повну відмову від комуністичного минулого. У використаній Громадянським форумом революційній риторикі було геть відсутнє поняття "соціалізм". Разом з тим, згідно опитуванням громадської думки, проведеним в Чехії 22-24 листопада 1989 р., майже половина – 47% – респондентів виявилися прихильниками політичної та економічної системи, поєднуючої переваги соціалізму та капіталізму. Приблизно стільки же було прибічників соціалістичного вибору. Лише 5% опитаних висловилися на користь капіталістичного шляху розвитку [44, с.105].

Якщо "шлях до тоталітаризму" після 1948 р. був наповнений "конструктивним ентузіазмом", зворотний шлях характеризувався прямо протилежним настроєм. За до реформним станом політичної апатії пішла слідом коротка, але доволі сильна революційна хвиля, яка змінилася тривалим періодом наростання скептицизму, депресії, потреби у захисті, цінносним вакуумом [32, р.115].

Характер багатьох процесів, що розгорнулися в добу демократичної трансформації суспільства, призвів на певному етапі до втрати ейфоричних ілюзій та кризи, спричиненої очікуванням швидких та безболісних змін. Вже святкування першої річниці революції в Чехословаччині супроводжувалося відкриттями та розвінчаннями доволі незвичайного, часто скандального гатунку,

викликаними перш за все відсутністю повної ясності навколо подій 17 листопада (незважаючи на всі зусилля відповідної парламентської комісії), розчаруваннями в темпах та масштабах реформ в країні. Доволі знаковою в цьому сенсі була відозва групи радикальних студентів, де говорилося: "Вже немає підстав називати нашу революцію "оксамитовою". Точніше сказати, це вкрадена революція!". Знайшлися сили, котрі намагалися (і намагаються) представити "ніжну революцію" справою рук Кремля, результатом "більшовистсько-єврейського заклоту", "путчем", підготовленим та здійсненим КДБ (або ЦРУ), змовою між "Хартією-77" та КПЧ з метою збереження соціалізму. По-різному були розтлумачені свого часу й слова Президента В.Гавела про необхідність "другої революції" в країні, хоча сам Президент, проголошуючи їх, передбачав повне й незворотнє викоренення номенклатури. Чимало діячів екстремістського спрямування сприйняли ці слова як керівництво до радикальних дій, насильства. Істини публічно вимагали представники усіх політичних сил, часто пропонуючи свої інтерпретації "ніжної революції". Час від часу з'являлися твердження або натяки на те, що у 1989 р. мав місце "заклот" або хтось дирегував подіями, використовуючи брудні прийоми. Учасниками "заклоту", безперечно, проголошувалися опоненти, яким в провину ставилися всі труднощі й проблеми перехідного періоду [9; 27].

З плином років термін "революція" почав поступово відходити на задній план; натомість у Центральній Європі все частіше говорили про "зміни", "трансформацію", "переворот" або просто "1989 р.". Відсутність катарсису – одна з причин того, чому 1989 р. так хутко стерся у пам'яті людей. Серед країн, для яких цей рік позначив справжні зміни, лише Чехія наразі святкує 17 листопада як національне свято. З тієї самої причини й західним спостерігачам вельми непросто було називати дані події "революцією", хіба що додаючи когось прикметника на кшталт "договірної". Але масштаб змін – політичних, економічних, суспільних, культурних – плюс стрімкість втілення в життя роблять кожне інше слово на їхнє окреслення дивним і навіть тенденційним [13, с.39, 412; 38, с.3-5; 45, с.343-351].

До сьогодні предметом принципової дискусії залишається питання про причини революцій в Чехословаччині та інших країнах регіону, від тієї чи іншої відповіді на яке залежить в цілому розуміння сутності регіональних подій 1989-1991 рр.: були ці події верхівковим переворотом, інспірованим до того ж іззовні, або все-таки вони являли собою антитоталітарні революції самого народу, а не лише змову вузької групи дисидентські налаштованої інтелігенції. Більшість сучасних дослідників, не відкидаючи важливої ролі зовнішнього чиннику (особливо радянської політики), виходять з визначення сутності даних подій як саме революцій, безпосереднім результатом котрих став новий державний та суспільний устрій, причому такого роду революцій, які виявилися новим словом в теорії зміни суспільно-політичних систем та в практичній реалізації подібної зміни [12, с.6-7; 26, с.6-7]. Цей висновок, безумовно, стосується й чехословацької "оксамитової революції", що являла собою своєрідний прояв "творчості мас", з результатами, важко прогнозованими навіть найдосвідченішими аналітиками в Білому домі чи Кремлі – наскільки б потужною не уявлялася нібито залучена там "рука" [10, с.56].

Один із найпоширеніших закидів стосовно подій 1989 р. – навіть з боку тих, хто погодився, що це такі були революції – полягає в тому, що вони не породили нових великих ідей чи форм урядування (на відміну від американської, російської чи французької революцій).

Натомість завдяки їм утворилися держави, чиї лідери та населення прагнуть бути схожими на західні ринкові демократії. Ця обставина робить постреволуційні зміни радше неминучими, а захоплення перед 1989 р. децю зайвим. Крім того, його описи, на жаль, до сих пір більше містифікують, ніж пояснюють. Навіть науковці, котрі дуже добре знають регіон, удаються до ірраціональних пояснень того, яким чином у комуністичному блоці зародилися демократія і свобода. Вони пишуть про 1989 р. як про "рік чудес", "коли влада народу" "освітила ніч", забуваючи, що перша-ліпша революція не є одномоментним актом, вона вимагає не тільки відповідного балансу об'єктивних і суб'єктивних чинників, але й неабияких зусиль її ідеологів та виконавців [13, с.22, 413].

Незважаючи на численні дискусії, котрі точаться навколо подій "осені народів" кінця 1980-х рр. (популярний вислів, покликаний нагадувати "весну народів" 1848 р.), їх передумов, характеру та наслідків, учасники яких наразі не дійшли згоди з багатьох питань, практично однастиною є думка, що ці події привели країни Центрально-Східної Європи до зміни суспільного устрою в ході "шокової" лібералізації та геополітичної орієнтації в результаті розгортання в бік військових та економічних структур Заходу. Серед обставин, що сприяли відносно швидкому краху тоталітарної системи називають, зокрема, факт наявності тут більш чи менш значних залишків громадянського суспільства, певних його традицій та структур, високий ступінь готовності населення до перемін, широко розповсюджене в різних прошарках переконання в необхідності глибоких реформ, котрі відкидалися догматично налаштованою владою, тотальне падіння авторитету правлячих комуністичних партій, економічні негаразди, а також "чинник Горбачова" [12, с.7-27; 19, с.3-18; 26, с.8-10].

Водночас звертається увага на те, що всі без винятку країни регіону на початковому етапі посткомуністичних перетворень пережили найсерйознішу системну кризу. Для цього періоду характерні численні конфлікти, постійні перестановки на політичній сцені, розпад федерацій, а також болючий синдром "зраджених сподівань", який змушував багатьох стверджувати, що 1989 р. – то ніяка не революція, а лише "трансформація" – мирний перехід від однієї системи до іншої. В силу регіонального або – в розмірах світу – навіть локального масштабу ця системна трансформаційна криза не мала відкрито гострого загального характеру, але заклала підвалини переходу до нової якості суспільного розвитку в східноєвропейських країнах. Кризові явища мали не перманентний, а циклічний характер й часто приводили до зміни моделі державної політики (наприклад, в Чехії з правокозервативної на лівоцентристську). В другій половині 1990-х рр. оновлені демократії регіону вступили до завершального етапу посткомуністичних перетворень, який у чехів та словаків після невдалого пошуку консенсусу з кардинальних проблем розвитку федерації та "оксамитового розлучення" тривав з 1993 р. вже в рамках самостійних держав [6, с.90-105; 13, с.11; 31, с.20-23].

Отже, події 1968 та 1989 рр. в Чехословаччині через свою непересічність у світовій історії другої половини ХХ ст. постійно перебувають в полі зору істориків, політологів, публіцистів, які прагнуть дати аргументовану оцінку, провести паралелі між минулим та майбутнім. Із плином часу та накопичення нового документального матеріалу вони все частіше стають предметом системних досліджень, хоча єдності в їх інтерпретації досі немає. Чимало питань, пов'язаних з передумовами, характером, головними чинниками та наслідками вказаних подій залишаються дискусійними. Дискусійність цих та

інших питань простежується в ряді публікацій, а також на наукових конференціях, які, незважаючи на розмаїття тематик, часто своїми історичними аналогіями повертаються до Празької весни та "оксамитової революції". Триває докорінна переоцінка цінностей, радикальне переосмислення концепцій історичного розвитку, запровадження нових підходів до аналізу цивілізаційних процесів. Проте беззаперечним залишається той факт, що досвід суспільно-політичних процесів в Чехословаччині має особливий інтерес для розуміння сутності повоєнних режимів радянського зразка в країнах регіону та спроб їх демократичної трансформації.

1. Авторитарные режимы в Центральной и Восточной Европе (1917-1990 гг.). Центральноевропейские исследования. – М., 1999. – Вып. 1.
2. Валента И. Советское вторжение в Чехословакию: Пер. с англ. – М., 1991.
3. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. – К., 2004.
4. Власть – общество – реформы: Центральная и Юго-Восточная Европа. Вторая половина XX века / Отв. ред. Э.Г.Задорожнюк. – М., 2006.
5. Гавел В. Заочный допрос: Разговор с Карелом Гвиждялой: Пер. с чеш. – М., 1991.
6. Демократические революции в Центральной и Восточной Европе: 10 лет спустя... // Новая и новейшая история. – 2000. – №2.
7. Дмитрук В.І. Події в Чехословаччині 1968 р.: спроба історіографічного аналізу // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – К., 2003. – Вип.22-23.
8. Завоевания социализма отстояли в борьбе: Документы, статьи и материалы об опыте борьбы Компартии Чехословакии против контрреволюционных и правооппортунистических сил, за ликвидацию политического кризиса в партии и обществе 1968-1969 гг., за дальнейшее строительство социализма в ЧССР. – М., 1981.
9. Загадки "бархатной революции" // Megapolis-EXPRESS. – 1991. – 3 января.
10. Задорожнюк Э.Г. "Бархатная" революция в Чехословакии глазами американских дипломатов // Славяноведение. – 2006. – №6.
11. Зарицкий О.М. Вацлав Гавел. Политический портрет. – К., 2009.
12. История антикоммунистических революций конца XX века: Центральная и Юго-Восточная Европа / Отв. ред. Ю.С.Новопашин. – М., 2007.
13. Кені П. Карнавал революції. Центральна Європа 1989 року: Пер. з англ. – К., 2006.
14. Коровицина Н.В. Самая "бархатная" революция: "чешский человек" на фоне общественных перемен // Славяноведение. – 2000. – № 3.
15. Латыш М.В. "Пражская весна" 1968 г. и реакция Кремля. – М., 1998.
16. Марыина В.В. Чехословацкая, чешская и словацкая историография до и после "бархатной революции" 1989 г. // Новая и новейшая история. – 2002. – № 1.
17. Марыина В.В. Пражская весна 1968 года: к вопросу о международном резонансе (по опубликованным в ЧР документам и материалам чешского журнала "Soudobé dějiny") // Славяноведение. – 2008. – №3.
18. Млинарж З. Мороз ударил из Кремля: Пер. с чеш. – М., 1992.
19. Мусатов В.Л. Метаморфозы политики Горбачева в отношении стран социалистического содружества // Славяноведение. – 2009. – №4.
20. Орлик И.И. Запад и Прага в 1968 г. По документам архива МИД Чешской Республики // Новая и новейшая история. – 1996. – №3.
21. Пихоя Р.Г. Чехословакия, 1968 год. Взгляд из Москвы. По документам ЦК КПСС // Новая и новейшая история. – 1994. – № 6; 1995. – № 1.
22. Приходько В.О. "Ніжна революція" в Чехословаччині та формування нової внутрішньої і зовнішньої політики країни. – Ужгород, 1999.
23. Революции 1989 года в странах Центральной (Восточной) Европы. Взгляд через десятилетие. – М., 2001.
24. Смерть "Пражской весны". Внутренний конфликт двух сект или попытка реформировать общество // Киевские Ведомости. – 1994. – 17 августа.
25. Страшнюк С.Ю., Пугач Е.П. Политичні кризи та антитоталітарні рухи у країнах Східної Європи (50-80-ті роки ХХ ст.). – Х., 1998.
26. Центральноевропейские страны на рубеже XX-XXI вв. Аспекты общественно-политического развития. Историко-политологический справочник / Отв. сост. Ю.С.Новопашин. – М., 2003.
27. Черных Е. Кто гадит против шерсти бархатную революцию // Комсомольская правда. – 1992. – 21 августа.
28. Чехия и Словакия в XX веке: Очерки истории: В 2 кн. / Отв. ред. В.В.Марыина. – М., 2005. – Кн.2.
29. Чехословакия конца 60-х годов. Социализм с человеческим лицом: Реф. сб. / Ред. – сост. Ю.А. Щербакова. – М., 1991.
30. Чорней П., Покорны Й. Краткая история Чешских земель до 2004 года. – Прага, 2006.
31. Яхборовская И.С. Глобализация и опыт трансформации в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. – М., 2008.
32. Burianek J., Šubrt J. The Exhausted or Parent Society? On the Human Potential in the Process of Social Change // Crossroads of Transition. – Praha, 1995.
33. Deset pražských dnů. 17-27. listopad 1989: Dokumentace. – Praha, 1991.
34. Československo roku 1968. – Praha, 1993. – D. 1-2.
35. Havel V. O lidskou identitu. – Praha, 1990.
36. Kaplan K. Kořeny československé reformy 1968. – Brno, 2002.
37. Malé dějiny velkých událostí v Česko(a)Slovensku po roku 1948, 1968, 1989. – Bratislava, 2005. – D.1-2.
38. Měchyř J. Velký převrat či snad revoluce sametová?: Nekolik informací, poznámek a komentářů o naší takřčené něžné revoluci a jejích osudech, 1989-1992. – Praha, 1999.
39. Možný I. Proč tak snadno... Některé rodinné důvody sametové revoluce. – Praha, 1991.
40. November 1989 a Slovensko: Chronologia a dokumenty (1985-1990). – Bratislava, 1999.
41. Otáhal M. Opozice, moc, společnost 1969-1989. Příspěvek k dějinám "normalizace" v Československu. – Praha, 1994.
42. Otáhal M. Normalizace 1969-1989. Příspěvek ke stavu bádání. –

Praha, 2002. 43. Sedm pražských dnů, 21-27. srpen 1968: Dokumentace. – Praha, 1990. 44. Situační zprávy ústředního aparátu KSČ (20. listopadu – 1. prosince 1989). – Praha, 1995. 45. Suk J. "Listopad '89" a věc revoluce. Jaká revoluce se v Československu na přelomu let 1989/1990 odehrála? // Po stopách nedávné historie: Sborník k 75. narozeninám dok. Karla

Kaplana. – Brno, 2003. 46. Vedení KSČ o disentu a opozici: Dokumenty z ledna 1986 – října 1989. – Praha, 1999. 47. Zvýzkumu veřejného mínění v době sametové revoluce // Sociologia. – 1990. – № 5.

Надійшла до редколегії 17.02.10

В. Пашенко, асп.

ОЛЕКСАНДР ШЛІХТЕР – ДЕРЖАВНИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ ФУНКЦІОНЕР УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ: ІСТОРІОГРАФІЯ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ

В статті аналізується стан наукового дослідження життя та політичної діяльності одного з найвпливовіших радянських функціонерів 20–30-х років в Україні – Олександра Григоровича Шліхтера.

The article analyses the condition of the scientific research the life and the political activity the one of the most powerful Soviet states-man of the 20th–30th year in Ukraine the – Oleksandr Hhrigorievich Shlikhter.

Олександр Григорович Шліхтер – партійний та державний діяч Радянської України, який почав свою політичну діяльність в лавах Російської соціал-демократичної партії (входив до меншовицької фракції, згодом приєднався до більшовиків), у 1919 році призначений більшовицьким урядом з Москви в Україну і призначений на посаду Народного комісара з продовольства Української соціалістичної радянської республіки (УСРР), у 1927-1929 рр. – народний комісар земельних справ УСРР, з 1931 року – віце-президент Всеукраїнської академії наук України (ВУАН), член ЦК КП(б)У, кандидат в члени Політбюро ЦК КП(б)У (1926-1937 рр.). Саме він став одним з тих діячів, які безпосередньо встановлювали більшовицький режим в Україні у 1919 році та сприяв зміцненню тоталітарного ладу в протягом 20-30-х років ХХ століття.

За часів радянської влади ім'я О. Шліхтера не замовчувалося, оскільки він належав до тієї нечисельної групи партійців так званої "ленінської гвардії", який вдалося не лише уникнути репресій 30-років, але й залишитись при владі. Однак біографія О. Шліхтера не стала предметом широкого вивчення, оскільки окремі аспекти його діяльності як в Україні, так і поза її межами могли б свідчити не на користь влади загалом та постаті О. Шліхтера зокрема. Подібні небажані факти не згадувались, тому в офіційних нечисельних біографіях О. Шліхтера, його дії всіляко возвеличувались та вихвалялись. Все ж діяльність О. Шліхтера в Україні це досить маловивчена сторінка вітчизняної історії. Тому мета даної роботи – проаналізувати наявну історіографічну базу, що стосується життя та діяльності Олександра Шліхтера в Україні.

Загалом весь масив робіт можна поділити на чотири нерівноцінні групи за проблемно-тематичним принципом та хронологічними межами: радянську історіографію, сучасну вітчизняну історіографію, мемуарну літературу та дослідження істориків діаспори.

Оскільки, як вже зазначалося вище, за радянських часів постать О. Шліхтера не стала об'єктом замовчування, то в цей час вийшло декілька робіт, які безпосередньо були присвячені дослідженню біографії, та чисельні праці, що опосередковано стосувались його діяльності в Україні. Автори цих праць намагались вписати образ О. Шліхтера в певну канонізовану схему, яка була притаманна політичним біографіям більшої радянських лідерів, які не зазнали репресій: старий більшовик, професійний революціонер, соратник Леніна і т.п. Методологічною основою дослідження став марксизм-ленінізм, де домінуючими були закономірності перемоги Жовтневої революції, авангардної ролі більшовицької партії та неминучості розгрому "націоналістичних ухилів". Саме з таких позицій розглядалась політична діяльність О. Шліхтера в працях Д.Ф. Вірника [4], [5]. Ці

праці загалом повно і достовірно висвітлюють факти щодо дитинства та юності Олександра Григоровича, його навчання та початку діяльності в політичній сфері під час революції 1905-1907 року, аналізують період заслання, яке О. Шліхтер відбував в Красноярську. Однак автор мало звертає уваги на післяреволюційний період, зокрема на посаді Народного комісара з продовольства, і лише побіжно згадує про нього як про народного комісара земельних справ України або ж його діяльність у Всеукраїнській академії наук України. Таким чином, Д.Ф. Вірник досить детально проаналізувавши, хоча й з марксистських позицій, біографію О. Шліхтера до 1919 року, залишає багато "білих плям" подальшої діяльності останнього, які вимагали поглибленого дослідження. Подальшої розробки ця проблема не знайшла, оскільки це б привело істориків до висновків, які не відповідали офіційній концепції історії КП(б)У та УСРР. Монографія Д.Ф. Вірника на сьогоднішній день є єдиним спеціальним дослідженням, присвяченим постаті О. Шліхтера. Подальше вивчення діяльності О. Шліхтера було майже повністю припинено і обмежувалося вміщенням біографії в збірниках його праць [34], [35]. Як правило, ці біографії або являли собою скорочений варіант монографії Д.Ф. Вірника, або ж були переписом автобіографії О. Шліхтера, написаної ним ще в 30-х роках [33]. Щоправда, інформація про О. Шліхтера була вміщена майже в усіх тогочасних енциклопедіях [1], [3], [23], що містили загальнобіографічні дані та аналізували, переважно, дореволюційну діяльність О. Шліхтера, і лише кількома реченнями висвітлювалась його діяльність після жовтневого перевороту.

Історики радянського періоду, досліджуючи політику більшовицької влади в Україні, досить часто й побіжно торкались постаті О. Шліхтера в Україні. Такі дослідники як В. Борисов [2], І. Рибалка [24], Хміль І. [32], аналізуючи більшовицьку продовольчу політику в Україні, намагались виправдати засоби і методи її реалізації, вцілому позитивно оцінюючи діяльність О. Шліхтера в Україні, який, за висловлюванням В. Борисова, працював в Україні "в інтересах постачання голодній півночі і армії РРФСР" [2, с. 216-217]. Щодо проблеми діяльності О. Шліхтера в Україні в другій половині 20-30-х рр. ХХ століття, то вона є невисвітленою в радянській історіографії. Як правило, тогочасні історики обмежувались згадуванням О. Шліхтера як "натхненника" створення та функціонування машинно-тракторних станцій в Україні [11, с. 50].

В сучасній вітчизняній історіографії немає окремої праці, яка б була спеціально присвячена постаті О. Шліхтера, з повним і фундаментальним аналізом його політичної діяльності. Це завдання не змогла вирішити публікація короткої біографії О. Шліхтера у монографії В. Лозицького [15]. Всі праці, які вийшли після 1990 року, більшою чи меншою мірою, лише опосеред-